

دو فصلنامه ادیان و عرفان تطبیقی
سال چهارم، شماره ششم، بهار و تابستان ۱۳۹۹ (صص ۱۰۸-۸۵)

تقریب ادیان ابراهیمی، ضرورت، چالش‌ها و آسیب‌ها محمدحسین طاهری آگردی^۱ - عظیم امیری^۲

چکیده

بعد از سیر تاریخی مباحث مقارنه‌ی ادیان و مقالات و فرق، در دوران معاصر بحث تقریب ادیان ابراهیمی جایگاه ویژه‌ای یافته است. اگرچه هنوز برخی از عدم امکان، نامطلوب و نامفید بودن تقریب بین ادیان سخن می‌رانند اما بحران‌های پیش‌روی انسان‌ها و ظرفیت‌های ادیان الهی برای تکامل و هدایت بشریت ضرورت تقریب ادیان را بیش از پیش نمایان کرده است. تقریب بین ادیان ابراهیمی برای به نتیجه رسیدن محتاج تعامل آگاهانه با چالش‌ها و آسیب‌شناسی عالمانه این حوزه خواهد بود. شناخت مقدمات تقریب، آشنایی با اصول و مبانی، فهم نظام تقریب دینی و جایگاه اصلاح و احیاء در دین، تقریب بین ادیان را به سمت تعامل‌گرایی و تکامل‌گرایی پیروان ادیان الهی سوق خواهد داد. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای با دسته‌بندی و بررسی رویکردها در زمینه تقریب ادیان ابراهیمی، به تقویت دیدگاه‌ها ضرورت تقریب پرداخته است و آموزه تقریب بین ادیان ابراهیمی را بر اساس نظام تقریب و با نگاه به چالش‌های درون دینی و برون دینی و آسیب‌شناسی این حوزه به سامان رسانده است.

واژه‌گان کلیدی: تقریب، گفت‌وگو، ادیان ابراهیمی، چالش‌ها، آسیب‌شناسی

---

^۱ - استادیار گروه ادیان و عرفان
taheri-akerdi@iki.ac.ir

^۲ - دانشجوی دکترای ادیان و عرفان موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی قم ایران -
amiriazim1356@gmail.com

تاریخ تصویب مقاله: ۹۸/۱۲/۱۵

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۷/۲۷

مقدمه

در همان زمان که مسلمانان علوم فقه، تفسیر و حدیث را کتابت کردند هم چنین به علم مقارنه ادیان و علم مقالات و فرق نیز پرداختند. از جمله آثار در این زمینه مقارنه ادیان نوبختی، آراء و الدیانات، درک البغیه فی وصف الادیان و العبادات، ملل و نحل بغدادی، الفصل فی الملل و الاهواء و النحل ابن حزم اندلسی، ملل و نحل شهرستانی، تحقیق ماللهند من مقوله، مقبوله فی العقل او مردوله از ابوریحان بیرونی است. اما در قرون بعدی به سبب دلایلی علم مقارنه ادیان از قوت آن کاسته شد. (شلی، ۱۹۹۲، ص ۳۲) در دوران معاصر به رویکرد هم‌گرایانه، گفت‌وگو و تقریب ادیانی توجه ویژه‌ای شده است. از این رو برای بحث تقریب بین ادیان کوشش‌هایی شده که همه در خور ارج و احترام‌اند، اما چنین به نظر می‌رسد که ناگفته‌ها و نانوشته‌های بسیار همچنان به چشم می‌خورد.

در تقریب بین ادیان دو رویکرد کلی امکان و عدم امکان تقریب مطرح است. آن‌ها که صحبت از عدم امکان می‌کنند به فطرت واگرایانه انسان‌ها و قیاس ناپذیر بودن آموزه‌های ادیان استناد می‌کنند و آن‌ها که رویکرد امکانی دارند برخی تقریب را در عین ممکن بودن، امری نامطلوب و نامفید می‌دانند و برخی که تقریب را مفید ارزیابی می‌کنند اما به دلیل ناهمواری مسیر و موانع موجود، روزه‌های تقریب را مسدود می‌بینند. در میان دیدگاه‌ها، بعضی بر ضرورت تقریب ادیان در دنیای امروز تاکید دارند. چالش‌های پیش‌رو، ظرفیت‌های ادیان الهی برای تکامل و هدایت بشریت بر پایه معارف انبیاء الهی، ضرورت تقریب ادیان ابراهیمی را به سمت شناخت یکدیگر، تعامل و تعاطی در زمینه‌های مختلف دوچندان می‌کند. واگرایی ذاتی انسان‌ها، نظریه قیاس ناپذیری، تفاوت خاستگاه تقریبی، استناد به منابع نقلی و نارسایی تقریب در مرحله تمدنی به عنوان چالش‌های درون دینی بیان شده است و در چالش‌های برون دینی تقریب بین ادیان به مباحث پلورالیسم دینی، عرفی شدن، اومانیزم، الحاد، جهانی‌سازی، لیبرالیسم و مدرنیسم اشاره شده است.

آشنایی با چالش‌های تقریب، فهم دشواری‌های عملی این مسیر، فهم و تنظیم سطح کمی و کیفی تعاملات انسان دین‌دار و شناخت آسیب‌های حوزه تقریب، مباحث تقریب بین ادیان را پخته‌تر و عمیق‌تر خواهد کرد. در این تحقیق تلاش شده با روشی تحلیلی آسیب‌های نظری و عملی در قالب پنج آسیب مورد کنکاش قرار گیرد که شناخت اصول

و مبانی دین خود و دیگر ادیان، آشنایی با نظام تقریب دینی، جایگاه اصلاح و احیاء دینی و استفاده از تجربه‌های تقریبی دین‌داران در بستر تاریخ می‌تواند کمک موثری بر حرکت تقریب پیروان ادیان ابراهیمی داشته باشد.

۱. تقریب ادیان؛ ناممکن، ممکن، ضروری

در تقریب و گفت‌وگوی ادیان، نظرات مختلفی ارائه شده است. در یک نگاه کلی دو رویکرد امکان و عدم امکان وجود دارد:

۱-۲. رویکردی که گفت‌وگو و تقریب ادیان را ناممکن می‌دانند.

برخی قائلند ادیان و فرهنگ‌ها قیاس‌ناپذیرند و ادیان تکافی ادله دارند و دینی نتوانسته دیگری را از میدان بیرون کند و تعامل ادیان آرزویی ساده‌لوحانه است. (رشاد، ۱۳۸۶، ص ۱۱)

۲-۲. رویکردی که تقریب ادیان را ممکن می‌دانند.

این رویکرد خود به چند زیرشاخه تقسیم می‌شود:

۱-۲-۲. تقریب ادیان ممکن است اما امری نامطلوب و تحریف ادیان به شمار می‌رود. (Kraemer, 1938, p.125) به این بیان که یک دین حق داریم و برای تقریب و نزدیکی ادیان باید دین خود را تقلیل داده و گستره ادیان دیگر را گسترش داده، که مصداق تحریف دین است. (عبدالطلب العدل، ۱۳۸۸، ص ۲۴) برخی دیگر نامطلوب بودن تقریب بین ادیان را از این رو می‌دانند که باعث تشکیک در اعتقادات متدینین می‌شود. (ملکیان، ۱۳۹۴، ص ۹-۲۷)

۲-۲-۲. تقریب ادیان بی‌ثمر و نامفید است. تلاش برای تقریب ادیان و بخصوص ادیان ابراهیمی ثمره‌ای نداشته و به نتیجه نمی‌رسد. (توفیقی، ۱۳۷۹، ص ۲۱۱) زیرا مستکبران و قدرت طلبی سران ملل و نحل، سوء تفاهم‌های تاریخی میان ادیان و انحصارگرایی موانع بزرگی در این مسیر هستند که روزه‌های تقریب را مسدود می‌کنند.

۳-۲-۲. تقریب هم ممکن است و هم مفید است. زیرا باعث رفع سوء تفاهم‌ها، افتراءها و مرزهای ابهام خواهد شد. به رشد عقلانی دینداران و بشریت کمک می‌کند و با تمرکز بر اشتراکات ادیان، زمینه نزدیکی ادیان را فراهم می‌آورد. (رشاد، ۱۳۸۶، ص ۱۳)

۲-۲-۴. تقریب ادیان فراتر از ممکن و مفیدن بودن، امروزه یک ضرورت است. ادیان الهی به واسطه دارا بودن ظرفیت‌های دینی و سرمایه‌های اجتماعی، یک قدرت اجتماعی بزرگ هستند. با توجه به نزدیکی انسان‌ها بواسطه پیشرفت‌های ارتباطی تقریب در عمل محقق شده و کوتاهی دینداران در این زمینه فرصت‌سوزی و دچار شدن به عوارض آن خواهد بود. با توجه به برخی مشکلات بشری نظیر بحران معنویت و اخلاق، تهدید هویت، بحران بدبینی به زندگی و آینده جهان و بی‌عدالتی در روابط بین‌الملل راه برون رفت از آن‌ها تقریب دینداران، پیروی از آموزه‌های انبیاء الهی و احیاء جایگاه دین در نظام بین‌الملل خواهد بود. (رشاد، ۱۳۸۶، ص ۱۳) حاکمیت ارزش‌های حیوانی و بسط ارزش‌های دینی برای برآوردن ارزش‌های نوع‌دوستی، ارزش‌های اخلاقی، بسط صلح و دوستی، احترام به حقوق انسان‌ها، بسط عدالت در جامعه بر ضرورت تقریب ادیان الهی به عنوان رسالتی بزرگ تاکید دارد. (آیت‌اللهی، ۱۳۹۲، ص ۴۶۴-۴۶۵)

تقریب و گفت‌گویی بین ادیان با رهیافت‌های گوناگون در میان مکاتب مختلف مطرح بوده است. آن‌چه در ضرورت تقریب باید مد نظر قرار گیرد، تقریب هدفمند در چارچوب نظام ارزش‌های دینی است که فراتر از شناخت ادیان الهی نسبت به یکدیگر، ادیان الهی را تحت یک سیستم در صحنه جهانی به عنوان قدرتی اجتماعی برای حل معضلات جامعه بشری معرفی نماید. تافلر در کتاب "تغییر ماهیت قدرت" حیات بشری را به چهار موج تقسیم کرده است: موج اول (دوران کشاورزی قدیم)، موج دوم: دوران سیستم‌سازی (دوران صنعتی)، موج سوم: عصر ارتباطات وسیع کامپیوتری (دوران فراصنعتی) و قدرت برتر در صحنه جهانی آینده در قرن بیست و یکم را قدرتی معرفی کرده که دارای توان سیستم‌سازی وسیع، جهانی و بسیار سریع‌العمل باشد. (تافلر، ۱۳۷۰، ص ۶۱۹) از این رو لازمه تقریب هدفمند ادیان الهی، تحرک و پویایی، مرزبندی روشن با نظام سلطه و تنگناهای جهانی نظیر تروریسم و تکفیر، شناخت چالش‌ها و آسیب‌های در حیطه تقریب بین ادیان است.

۲. چالش‌های تقریب (درون دینی و برون دینی)

چالش‌های تقریب بین ادیان در یک نگاه به دو دسته چالش‌های درون دینی و برون-دینی تقسیم می‌شود:

۳-۱. چالش‌های درون‌دینی

چالش‌های درون‌دینی تقریب بین ادیان برخی از آن‌ها به سبب عدم تمایز بین هویت‌های خاص ادیان و تقریب و برخی دیگر ناظر به نگاه ابزاری به تقریب ادیان است. چالش‌های درون‌دینی را در ضمن چند دسته دنبال می‌کنیم:

۳-۱-۱. رویکرد واگرایانه به تعامل میان ادیان

نوع نگاه واگرایانه به ادیان خود دلایل مختلفی دارد که به برخی از آن‌ها می‌پردازیم: ۳-۱-۱-۱. نفرت و واگرایی ذاتی انسان است: واگرایان به طبیعت انسان‌ها تمسک می‌کنند و قائلند که اصل در طبیعت انسان‌ها بر جدایی و نفرت است و همدلی از باب مصلحت‌ها و ضرورت‌هاست.

"انسان به طور طبیعی با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم دیگران خو نمی‌گیرد و آشنا نمی‌شود؛ همانطور که ذائقه یک قوم با غذاهای اقوام دیگر آشنا نمی‌شود. اصل بر نفرت است و البته این نفرت در بعضی اقوام بیشتر و در بعضی اقوام کمتر است، همانطور که افراد نیز، برخی زودتر و برخی دیرتر با دیگران آشنا می‌شوند. آری بدگمانی و دوست نداشتن یکدیگر پیوسته در جوامع بشری حضور داشته و جنگ زائیده نفرت اقوام از یکدیگر و نتیجه بدگمانی و دوست نداشتن یکدیگر است." (توفیقی، ۱۳۸۵، ص ۵۶)

در پاسخ باید گفت اگرچه جان ناس بدبینی نسبت به بیگانگان و مهر و سخاوت نسبت به خویشان و بستگان را از ویژگی اقوام صحرائشین (عبرانی‌ها) دانسته است. (ناس، ۱۳۸۱، ص ۴۸۵) اما فطرت و وجدان انسان با خشونت و جنگ‌افروزی منافات دارد و نسبت به مهر و محبت ملایمت نشان می‌دهد. زیرا انسان شبیه خدایی خلق شده است که خودش محبت است و مورد پذیرش ادیان الهی است. (لاتون، ۱۳۷۸، ص ۱۹۵؛ *Catechism, 1999*, 1604) و با نگاه به آیات قرآن این‌گونه استنباط می‌شود که دین در اصل یکی بوده و بواسطه اختلاف بشر، به گروه‌های مختلف تقسیم شده است. خصومت‌های میان برخی پیروان ادیان، نتیجه انحراف از دینداری و دوری از هم‌گرایی است. به بیان دیگر خدا یکی است، حقیقت و فطرت انسان‌ها نیز ثابت است. دین برای هدایت هم باید در شاکله کلی و حتی بسیاری از جزئیات ثابت باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ص ۷۳) در مقابل این اصل که نفرت را ذاتی انسان دانسته، گروهی معتقدند که حالت اولی و وضع طبیعی

انسان، نجابت، پاک‌دامنی، صلح‌طلبی و مدنیت است و فساد، تباهی، جرم و جنایت در زندگی بشر به مقتضای طبع اولی او نیست، بلکه این جامعه است که وی را به این سمت می‌کشاند. (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۷، ص ۴۱)

۱-۱-۳. نظریه قیاس‌ناپذیری: از دیگر دلایل واگرایان تمسک به نظریه قیاس‌ناپذیری (incommensurability) است. نظریه قیاس‌ناپذیر بودن سنت‌های دینی بر این اساس است که زندگی، باورها و آموزه‌های پیروان سنت‌های مختلف مذهبی در جهان‌بینی‌های متفاوت شکل گرفته، لذا بین آن‌ها هیچ اساس محکم و نقطه مشترکی برای مشابَهت و قیاس و در نتیجه گفت‌وگو و هم‌گرایی وجود ندارد. به بیان دیگر، هویت‌های افراد دیندار در ادیان مختلف، متفاوت بوده و هویت متفاوت برای رویکرد هم‌گرایانه یک چالش محسوب می‌شود. (Ruparell, 2013, p.117-133)

در پاسخ قائلان به تقریب و هم‌گرایی قائلند که تفاوت‌ها همان هویت خاص هر دین است، اما مشترکات فراوانی در اعتقادات، اخلاق و مناسک ادیان الهی وجود دارد. اگرچه در منابع ادیان شواهدی بر رویکرد واگرایانه و مرزبندی‌های اعتقادی و اجتماعی یافت می‌شود، اما این گونه مرزبندی‌ها، در مرحله نخست به معنای خصومت‌ورزی پیروان ادیان با یکدیگر نیست بلکه نوعی تدبیر برای حفظ هویت و موجودیت ادیان بوده، اگرچه در مراحل بعد بدلائل مختلف قابلیت تبدیل به جدال‌های لفظی و فکری را دارد که خارج نشدن از چارچوب اعتدال، داشتن بهترین شیوه و جدال احسن (عنکبوت، ۴۶) راهکار مناسبی برای این مرحله خواهد بود.

۱-۱-۳. تفاوت خاستگاه تقریب در ادیان: واگرایان معتقدند که رویکرد تقریبی در برخی ادیان، با زمینه‌ها و اهداف مختلف و گاه ابزاری اتخاذ شده است. به عنوان نمونه مسیحیت سه دوره انفعال، تهاجم و گفت‌وگو را در برابر ادیان دیگر طی کرده و با توجه به شرایط عصر قرن بیستم، با رویکردی جدید به نام گفت‌وگو به عنوان ابزار راهبردی به ارتباط با جهان به ویژه جهان اسلام روی آورده است. (طاهری آکردی، ۱۳۹۷، ص ۷۸۹) به عبارت دیگر رواداری غربی محصول خستگی از درگیری بر سر حقیقت، افول جایگاه کلیسا و عقل مبتنی بر دوران روشنگری، تجربه‌گرایی و پلورالیسم است، اما رواداری و تقریب در اسلام بر مبانی عقل مبتنی بر وحی استوار بوده، (قنبری، ۱۳۸۲، ص ۹۳-۹۴) لذا به سبب خاستگاه متفاوت تقریب، تقریب در ادیان امکان‌پذیر نبوده یا حداقل ثمره را خواهد داشت.

در پاسخ باید گفت که تقریب نیز مانند هر آموزه دیگری نظیر دین و علم ماهیتی دوگانه دارد. در بستر تاریخ، تقریب کارکرد مثبت و منفی (سوء استفاده‌ها) داشته است. آیا می‌توان برای امر، پدیده یا آموزه‌ای مانند علم که کارکرد دو سویه مثبت و منفی دارد، حکم نفی و طرد عام صادر کرد؟ تذکر این نکته نیز مهم است که در بستر تاریخی ادیان، در سایه سنگین و غالب رویکرد واگرایانه، جریان هم‌گرایانه ادیان با حرکتی کند، احتیاط‌آمیز و مرحله‌ای به پیش رفته و کم‌کم به مراحل تثبیت خود نزدیک خواهد شد و ممکن است گروه‌های مختلف با انگیزه‌های گوناگون به این کاروان ملحق شوند. از این رو باید خاستگاه‌های متفاوت تقریب، گستره موارد اختلافی را عالمانه شناخت و آن‌ها را مدیریت نمود و طبق نظریه بازی‌ها^۱ همه باید هنگام تصمیم‌گیری، اقدامات دیگران را نیز در نظر بگیرند (گریفیتس، ۱۳۸۸، ص ۹۷۸). شکی نیست که در طول تاریخ از امور مقدس و ارزش‌ها در مسیر باطل استفاده شده، از تقریب نیز برای پیشبرد اهداف غیردینی و غیرانسانی نظیر شناخت مستعمره‌ها و تبشیر، مقابله با کمونیسم، مشروعیت بخشیدن به رژیم صهیونیستی بهره گرفته‌اند. اما در نظام تقریب این موارد به عنوان آسیب‌شناسی مطرح می‌شود که تقریب آگاهانه را سامان می‌دهد.

۳-۱-۴. استناد به منابع نقلی: یکی دیگر از دلایل رویکرد واگرایانه، استناد به آیات، روایات و اصول برگرفته از آن (مانند قاعده نفی سبیل، قاعده ذلت کفار، دوست نگرستن کفار) است. از ظاهر آیات و فقرات کتاب‌های مقدس چنین برداشت کرده‌اند که به رویکرد واگرایانه توصیه می‌کنند. از این رو به آیه‌ای که به دوری مسلمانان از کافران (آل-عمران، ۲۸)، دوست و ولی نگرستن اهل کتاب (مائده، ۵۱)، دین نهایی و مقبول بودن اسلام (آل‌عمران، ۹۲) تمسک کرده‌اند.

در پاسخ به ذکر چند نکته اکتفا می‌شود:

الف) مراد از کفر به کار رفته پیرامون اهل کتاب، کفر به آیات الهی یا کفر به آیات الله است (آل‌عمران، ۷۰) و مقصود کفر بالله نیست. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۴۰۳)

ب) با عنایت به خانواده آیات و روایات باید گفت تقریبی مورد نهی قرار گرفته که خارج از نظام تقریب دینی باشد و باعث تسلط بیگانگان و اهل کتاب بر جامعه مسلمانان و یا رخنه معرفتی شود که در بحث آسیب‌شناسی تقریب به آن اشاره می‌شود. توجه به این نکته مهم است که اولاً اهل کتاب با دشمنان اسلام فرق دارند. اهل کتاب از آن‌جا

^۱ . Game Theory

که دینشان ریشه‌ای راستین دارد، در تعامل با آن‌ها باید به گونه‌ای عمل نمود که وجاهت دینی و اهداف پیامبران الهی لحاظ شود. ثانیاً تقریب بین ادیان با ولایت و سلطه‌پذیری متفاوت است. تقریب بین ادیان به مرزهای میان دو نوع ولاء در اسلام توجه دارد. ولاء منفی و مثبت؛ یعنی از طرفی مسلمانان ماموریت دارند که نوعی ولاء را نپذیرند و ترک کنند و از طرف دیگر دعوت شده‌اند که ولاء دیگری را دارا باشند و بدان اهتمام ورزند. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۳، ص ۲۵۷) پذیرفتن ولاء نهی شده، تقریب نیست بلکه هویت دینی را خدشه دار کردن است و از آسیب‌های تقریب محسوب می‌شود اما اگر حرکت تقریب پیروان ادیان به سمت کلمه سواء و پاسداشت، احیا و ارتقا ارزش‌های الهی باشد، پسندیده است. ثالثاً در قرآن کریم، روایات و سیره پیشوایان مواردی را مشاهده می‌کنیم که دستور به هم‌گرایی داده شده (آل عمران، ۶۴) و در سوره ممتحنه آیه ۹ فقط از دوستی با کسانی که قتال کرده‌اند، نهی می‌کنند.

ج) اسلام در لغت به معنای تسلیم و گردن نهادن است و با توجه به آن اسلام آئینی است که برنامه کلی آن تسلیم شدن انسان به خدای متعال است. با این تعریف همه پیامبران به دین اسلام دعوت می‌نموده‌اند. این مطلب در آیات مختلف (نساء، ۱۲۵؛ آل عمران، ۱۹ و ۶۴؛ بقره، ۱۲۸) تصدیق شده است. اما در اصطلاح نامی برای آخرین شریعت توحیدی با پیامبری حضرت محمد (ص) است. در این آیات اسلام به معنای عام و تسلیم بودن است و قرآن به پیروان ادیان قبلی به سبب غفلت از این نکته و انتساب انبیاء به دین خاص تذکر می‌دهد. (بقره، ۱۴۰؛ آل عمران، ۶۷)

در مجموع معارف دینی و آیات قرآن (آل عمران، ۶۴؛ بقره، ۶۲؛ نساء، ۱۵۹؛ مائده، ۶۹؛ مائده، ۸۲؛ عنکبوت، ۴۶؛ ممتحنه، ۸) نشانگر این است که اصل کلی در ارتباط با غیر مسلمان بر پایه محبت، جدال نیکو، احترام و عدالت و قسط بوده و این اصول، نقشه راه و مبنای برخورد مسلمانان با ادیان دیگر را مشخص می‌کند. توجه به یک نکته مهم در تقریب، پیروان ادیان را در فهم همدلانه تقریب کمک خواهد کرد و آن نکته این است که باید تقریب را در یک ساختار و نظام کلان تقریب ملاحظه کرد. یعنی بدانیم تقریب در هر دینی لایه‌های مختلفی دارد از تقریب درون دینی تا برون دینی و تقریب میان انسان‌ها که همه این‌ها باید حول یک نقطه و به سوی هدفی واحد که قرب الی‌الله و سعادت‌مندی انسان است، حرکت نماید. (طاهری آکردی، ۱۳۸۷، ص ۳۵). علاوه بر اسلام، مسیحیت نیز درباره انواع گفت‌وگو آرای سودمندی دارد و درباره سه نوع از گفت‌وگو (انسانی، ادیانی،

مذهبی) بر موضوع سه گروه در چارچوب سه حلقه هم‌مرکز، در شورای واتیکانی دوم سخن گفته است. (Flannery, 1992, p.1004)

۳-۱-۲. نارسایی تقریب و هم‌گرایی در مرحله تمدنی

راه حل چالش‌واگرایی، زمانی که برای زمینه‌سازی و برداشتن موانع تمدن‌سازی مطرح می‌شود باید از جنس خود تمدن باشد. تقریب و هم‌گرایی استراتژیک از جنس تمدن نیستند. تقریب و هم‌گرایی ممکن است برای هم‌زیستی فرهنگی و اجتماعی که مبتنی و مشروط بر حفظ چندگونه‌گی فرهنگی و اجتماعی هستند، مفید باشند اما برای تمدن‌سازی و اشاعه اندیشه تمدنی مفید به نظر نمی‌رسند، چون تمایل و ضرورت تمدن به این است که اندیشه‌ها و ارزش‌های خود را به فراسوی زادگاه و مرزهای اولیه خود اشاعه و گسترش دهد. (یعقوبی، ۱۳۹۸، ص ۱۹۲)

پاسخ: آن چه ما در پی آن هستیم تقریب ادیان ابراهیمی و چشم‌انداز آن رسیدن به یک تمدن دینی فراگیر در جهان است. از این رو بر اساس اصول دعوت انبیا، این حرکت در مقابل هم نیست اگرچه در مقابل الحاد و بی‌دینی قرار می‌گیرد. هم‌چنین تمدن دینی با تمدن غیردینی در مرحله تمدنی با توجه به مبانی و ارزش‌ها تفاوت‌هایی دارند. با این که یکی از مولفه‌های تمدن، هژمونی آن است که سیطره‌طلب است اما در ادیان الهی این سیطره بر پایه مبانی دینی، حق‌محوری و فطرت انسانی است و با تمدن‌های انسان‌محور تفاوت‌های اساسی دارد.

۳-۲. چالش‌های برون دینی

در چالش برون دینی تقریب منظور ما در یک نگاه مخالفان دین و دینداری است که هویت دینداری را در عالم تضعیف می‌کنند. (مانند الحاد) و در نگاه دیگر مکاتب و جریان‌هایی هستند که تقریب دینی را قبول ندارند یا آن را رقیب خود در اداره امور انسان‌ها می‌دانند.

۳-۲-۱. چالش‌های فکری (پلورالیسم دینی)

تکثر ادیان واقعیتی انکارنشدنی است. آیا می‌توان این کثرت را به رسمیت شناخت و همه ادیان یا گروهی از آن‌ها را بهره‌مند از حقیقت دانست؟ در پاسخ به سوال، دیدگاه‌های گوناگونی پدید آمده، که رایج‌ترین آن نظریه‌های سه‌گانه انحصارگرایی، شمول‌گرایی و

کثرت‌گرایی است. (یوسفیان، ۱۳۸۹، ص ۲۸۱) اقوال در تکثر ادیان با تکثر فهم‌ها، تکثر منظر و چشم‌انداز، تکثر تجلی و تعدد حجت بیان شده (قراملکی، ۱۳۸۶، ص ۲۹-۵۲) برخی از اندیشمندان، پنج نوع پلورالیسم هنجاری (رفتاری)، نجات‌شناختی، معرفت‌شناختی، حقیقت‌شناختی، وظیفه‌شناختی را از هم تفکیک کرده‌اند (لگنهاوزن، ۱۳۸۴، ص ۳۴-۳۸) آن‌چه که به عنوان چالش فکری با بحث تقریب بین ادیان مطرح است پلورالیسم در حقانیت است که خاستگاه آن در مسیحیت و برای پر کردن خلاء معنوی مطرح شده است و با زندگی مسالمت‌آمیز دینی در اسلام تفاوت‌هایی دارد. کم‌کردن تعصب‌های بی-مبنا، ایجاد یک نوع نزدیکی میان انسان‌ها و مهجوریت‌زدایی از مسیحیت برخی از توفیقات پلورالیسم دینی در جامعه مسیحی بوده، (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۳ و ۱۶) با این حال اشکالات فراوانی بر آن وارد است و به دلایل سهل‌انگاری در اعتقادات، تعصب در طرد ابعاد اجتماعی و عملی دین (Smart, 1982, p.291-300)، تحمل نکردن اختلافات واقعی (تسامح سرکوبگرانه) (Donovan, 1993, p.218)، مبانی اومانستی و سهمین بودن در سلطه لیبرالیسم (لگنهاوزن، ۱۳۸۴، ص ۱۷ و ۸۵ و ۹۱) نمی‌تواند مبنای تسامح و تساهل دینی و زندگی مسالمت‌آمیز ادیان الهی قرار گیرد.

۳-۲-۲. چالش‌های تضعیف‌کننده هویت دینی (عرفی‌شدن، اومانیسیم، الحاد)

عرفی‌شدن، اومانیسیم و الحاد به عنوان چالش‌های تضعیف‌کننده هویت دینی مد نظر قرار گرفته است.

تقریب بین ادیان و عرفی‌شدن: عرفی‌شدن در بیانی عام، فرآیندی است که طی آن موقعیت و اهمیت دین نزد فرد و در عرصه اجتماع تنزل می‌یابد و برداشت‌هایی صرفاً دنیوی از تعالیم و غایات دینی غالب می‌شود. سه تلقی رایج از عرفی‌شدن به معنای تغییر شکل دین^۱، فروگاهی دین^۲ و محو دین^۳ ارائه شده است. (شجاعی‌زند، ۱۳۹۴، ص ۹۲ و ۴۰۰) عرفی‌سازی از آن‌جا که جایگاه دین و هویت دینی را برای فرد و جامعه تنزل می‌دهد به عنوان یک چالش برای دین‌داران محسوب می‌شود و تا حد امکان پیروان ادیان باید با کنار هم قرار گرفتن و اتخاذ راهبردها و راهکارهایی در این زمینه از تاثیر آن بر جامعه دینداران بکاهند.

1. Transformation of Religion

2. Declining of Religion

3. Disappearance of Religion

تقریب بین ادیان و اومانیسم: در تاریخ اندیشه بشری اصالت بخشی به انسان و تاکید بر پاسداشت مقام انسانی درجات گوناگونی داشته است گاه به نفی و انکار خدا انجامیده و گاه با خداباوری و دین‌باوری کنار آمده است. (دیویس، ۱۳۷۸، ص ۳۱) اومانیسم جریانی است که از رنسانس در غرب شکل گرفته و با تاکید بر ادبیات و با شعار بازگشت به سرچشمه‌ها (یعنی بازگشت به یونان و روم باستان) راه خود را آغاز کرد و در دوره‌های بعد با تاکید بر محوریت خرد و احساسات انسانی نمایان شد. یکی از اصول مهم اومانیسم "مدارا و تساهل" است. منظور اومانیسم از تساهل دینی، همزیستی مسالمت-آمیز صنوف و دعاوی دینی نیست، بلکه منظور چیزی است مبتنی بر وحدت مبداء، که مانع تفاوت‌های دینی با هر قدر و ارزشی می‌گردد و آن بازگشت به سرچشمه‌هاست. در حقیقت با بازگشت به سرچشمه‌ها اختلاف‌ها رخت برمی‌بندند. (حسنی، ۱۳۹۳، ص ۲۲ و ۵۱)

تقریب بین ادیان و الحاد: الحاد از جمله واژه‌هایی است که در طول زمان از معنای انحراف، انکار ادیان به طور عام یا انکار اسلام به طور خاص به انکار خداوند تطور یافته است. (بدوی، ۱۳۹۸، ص ۹) دین و الحاد هر کدام در بستر اجتماعی در موقعیت بالاتری قرار بگیرد، چالش برای دیگری محسوب می‌شود. (شجاعی‌زند، ۱۳۹۴، ص ۸۲) یکی از اهداف تقریب ادیان ابراهیمی این است که با همسو کردن ساحت‌های تقریب عرصه را بر الحاد و خدا‌نا‌باوری تنگ و دین را به چالشی برای الحاد تبدیل نماید و بستر اجتماعی را برای رشد و کمال انسانی مهیا نماید.

آن‌چه مسلم است این است که ادیان توحیدی به هم نزدیک‌تر از مکاتب الحادی و بشری‌اند و سرنوشت دینداران بیش از جوامع دیگر با هم گره خورده است. و با نگاه به جغرافیای زیستی به این نقطه خواهیم رسید که پایه‌ریزی جبهه مشترک ادیان ابراهیمی ضرورت دارد.

۳-۲-۳. جریان‌هایی رقیب تقریب ادیان (جهانی‌سازی، لیبرالیسم، مدرنیسم)

هدف از تقریب بین پیروان ادیان ابراهیمی، تلاش برای رساندن پیام الهی به جهانیان است. رساندن پیام محتاج ساختاری در جامعه است که از رهبران دینی شروع و به مردم عادی می‌رسد. رساندن پیام و نهادینه‌سازی آن با تصویرسازی، نفوذ، اقناع و شوق موکد حاصل می‌شود. از آن‌جا که مکاتب مختلفی در جوامع بشری به دنبال رساندن پیام خود به افراد مختلف بشر هستند، در این مسیر با تزاخم‌هایی مواجه می‌شوند. کنار هم قرار

گرفتن پیروان ادیان الهی در راستای ایجاد یک قدرت اجتماعی برای رساندن پیام الهی است. در راه ابلاغ این پیام در طول تاریخ موانعی بوده است.

تقریب بین ادیان و جهانی شدن: در دوران جدید که دامنه اطلاعات و ارتباطات تحول شگرفی پیدا کرده و از آن به جهانی شدن (Globalization) تعبیر می‌کنند، می‌تواند فرصت یا چالشی برای هر جریانی از جمله تقریب بین پیروان ادیان باشد که نوع نگاه به جهانی شدن (پروژه یا پروژه) در فرصت یا چالشی دیدن آن مهم خواهد بود. (کچوئیان، ۱۳۸۶، ص ۱۱۳-۱۵۶)

یکی از مهم‌ترین چالش جهانی شدن برای فرهنگ‌های مختلف ایجاد "بحران هویت" است. بیش از مکان و سرزمین، فضا و زمان هویت‌ساز خواهند بود. در واقع به دلیل سیال شدن فضا، با نوعی سیالیت هویت و نسبی‌گرایی مواجه هستیم. (کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۲۳؛ گل محمدی، ۱۳۸۱، ص ۲۴۰-۲۴۸) جهانی شدن با نگاه پروسه‌ای ظرفیت خوبی برای ادیان اشتهالی و با نگاه پروژه‌ای یکی از چالش‌های مهم ادیان خواهد بود. (شجاعی‌زند، ۱۳۹۴، ۴۵۸)

تقریب بین ادیان و لیبرالیسم: شکل‌گیری لیبرالیسم در غرب دارای زمینه‌های فکری (اومانیسیم، فردگرایی، شکاکیت)، اجتماعی و سیاسی بوده است. و این زمینه‌ها به مرور زمان مدارای مذهبی را عمومیت داد. (توسلی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۶-۲۴۷) سبب نابردباری اندیشه لیبرال در برابر ادیان موضع فراگفتمانی جریان لیبرال است که رقبا هم‌سنخ خویش را بر نمی‌تابد، اما با گرایش‌های نازل و کمتر مدعی با قلمرو محدود و مدیریت شده به سهولت کنار می‌آید. (شجاعی‌زند، ۱۳۹۴، ص ۱۱۷)

تقریب بین ادیان و مدرنیته: یکی از نمونه‌های تجربه‌های تقریبی، وجود رقبا جدید مانند لیبرالیسم، سوسیالیسم، مدرنیسم، سکولاریسم، فمینیسم برای ادیان است که مدعی شدند می‌توانند نقش دین را در رهبری جوامع و پشتیبانی از نظام‌های سیاسی برعهده بگیرند و کلیسا در مقابل آن‌ها نتوانست کاری از پیش ببرد. (باغبانی، ۱۳۸۹، ص ۷۵) فشار این جریان‌ها بر مسیحیت در غرب، زیاد بوده است تا آن‌جا که مباحث و آموزه‌های دینی را نیز تحت تاثیر قرار داد. آموزه‌هایی که زمانی درباره اثبات آن بحث می‌کردند، مرکز ثقل مباحث به موجهیت و عدم موجهیت باورهای دینی موجه (justified) کشیده شد و در مرحله بعد بحث از موجهیت هم پایین‌تر آمد و در نهایت به معقولیت و یا عدم معقولیت (rational or irrational) باورهای دینی رسید. هم‌چنین توجه به این نکته مهم است که ادیان موضع انتقادی نسبت به مدرنیته دارند اما باید

مراقب باشند که در انتقاد از جامعه صنعتی پیشرفته به دام چپ جدید نیفتند. چپ جدید به مجموعه‌ای از متفکران و جنبش‌های روشنفکری اشاره می‌کند که خواستار احیای تفکر سوسیالیستی با توسعه انتقاد افراطی از جامعه صنعتی پیشرفته بودند. (هیوود، اندرو، ۱۳۸۷، ص ۸۶) نوع مواجهه ادیان با مدرنیته بحث مهمی است و برخی از جامعه‌شناسان معاصر، ادیان و مشخصاً اسلام را پرظرفیت‌ترین جریان برای عبور از مدرنیته دانسته‌اند. (شجاعی زند، ۱۳۹۴، ص ۴۸۸)

۴. آسیب شناسی تقریب

نوع برخورد مخاطبان با پدیده‌ها و دین، کارکردی دوگانه را رقم زده است. دین به حکم رحمت‌آفرینی (لقمان، ۳؛ مائده، ۴۴) و خسارت‌باری (اسراء، ۳۲) کارکردی دوگانه دارد. نه تنها وحی آسمانی که مائده‌های زمینی نیز کارکردی دوگانه دارند. لازمه بهره‌مندی از تقریب نیز آگاهی از آسیب‌ها و آسیب‌شناسی عالمانه آن خواهد بود. آسیب‌شناسی تقریب در ضمن مباحث ذیل ارائه خواهد شد.

۴-۱. تقریب بین ادیان بدون طی کردن مقدمات تقریب

مهم‌ترین گام در تقریب، آشنایی با مبانی و اصول اسلامی در زمینه تقریب است. آشنا نبودن با معارف دین اسلام، نگاه حداقلی، متجددانه و بدعت‌گونه به دین و گرفتار شدن به خودتحقیری باعث شده که برخی در امور اجتماعی و کلان به دنبال نسخه‌های غیر دینی باشند. مارسل بوازار (Marcell Boizard) می‌نویسد: اگر فلسفه تاسیس دانش حقوق بین‌الملل را دگرگونی در روابط ملت‌ها و جلوگیری از تجاوز زورمندان و توانگران و برابری و برادری انسان‌ها بدانیم؛ باید اذعان کنیم که پیغمبر اسلام (ص) بینان‌گذار حقوق بین‌الملل بوده است. (بوازار، ۱۳۶۱، ص ۲۷۰)

آشنایی با مبانی و اصول دین لازمه تقریب آگاهانه بوده و فقدان آن، مسیر تقریب را با تنگنمایی مواجه می‌کند:

الف) تقریب با نگاه "دین‌داری متجددانه" تلاش‌ها در این زمینه را به تقریب ابزاری سوق داده و محل دینداری خواهد بود. گاه تقریب بدون برنامه‌ریزی و بدون داشتن یک الگوی کارآمد، باعث بازنشر آموزه‌های بنیادین یک دین در دین دیگر است که خود علاوه بر تضییع امکانات و فرصت‌های تقریبی، کار خواص را برای توجیه و فهم دین، سخت و عامه دینداران را گرفتار تشکیک‌های دینی و رخنه‌های معرفتی خواهد کرد.

ب) گاه تقریب بدون مدیریت اختلافات، شکاف اختلافها را گسترده تر کرده، مشاهده تنوع ادیان بدون محکم کردن مبانی، گزینه‌های مختلف را در برابر پیروان ادیان قرار می‌دهد. (ملکیان، ۱۳۹۴، ص ۹-۲۷) به بیانی دیگر تقریب پیروان ادیان و رقابتی شدن پیروی، به عرفی شدن کمک می‌کند (شجاعی زند، ۱۳۹۴، ص ۴۰۵) یقین روان‌شناختی پیروان را متزلزل و آرامش و هم‌زیستی پیروان ادیان را با مشکلاتی مواجه خواهد کرد. (رشاد، ۱۳۸۶، ص ۸)

اگرچه تقریب بدون انجام مقدمات آن یکی از آسیب‌های تقریب ادیان است اما باید بدانیم که این آسیب‌ها در جوامع دینی مستعد شکاف، زودتر نمایان می‌شود و تئوری‌های عرفی شدن با توجه به فضا و بر آموزه‌های مسیحی استوار است. نکته دیگر این که رقابت، از گذشته در میان ادیان بوده است. به علاوه امروز با توجه به سرعت انتقال اطلاعات ما به ناچار شاهد تقریب ادیان خواهیم بود و داشتن الگو، برنامه و تکیه بر مبانی، اصول و شاخصه‌ها در این زمینه گامی در مسیر فعالانه تقریب خواهد بود. شاخصه‌هایی نظیر عدالت، معنویت و عقلانیت که ره‌یافته‌های مختلف نسبت تقریب بین ادیان را از هم متمایز می‌کند.

۴-۲. تقریب بدون شناخت مبانی و اصول ادیان دیگر

از لوازم بحث و گفت‌وگو اطلاع کامل و اشراف بر مبانی و مصادری است که طرف مقابل آن‌ها را قبول دارد و می‌خواهد به آن متوسل شود امیرمومنان در این رابطه می‌فرماید که من با هر آئین بر طبق آموزه‌های آن دین با آن‌ها وارد گفت‌وگو خواهیم شد و قضاوت خواهیم کرد.

فَقَالَ وَاللَّهِ لَوْ تَنَبَّتْ لِي الْوَسَادَةُ لَقَضَيْتُ بَيْنَ أَهْلِ التَّوْرَةِ بِتَوْرَاتِهِمْ وَ
بَيْنَ أَهْلِ الْإِنْجِيلِ بِإِنْجِيلِهِمْ وَ بَيْنَ أَهْلِ الْقُرْآنِ بِقُرْآنِهِمْ. (طبرسی،
الاحتجاج، ص ۶۲۵)

برقراری رابطه عالمانه با سایر پیروان ادیان الهی نیازمند شناخت دقیق و بی‌واسطه آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی آنان و برطرف ساختن بسیاری از برداشت‌های ناصواب و کج‌فهمی‌هایی است که امروز دامن‌گیر بسیاری از آئین‌هاست. یواخیم واخ چهار شرط شناخت زبان آن دین، ایجاد زمینه عاطفی مساعد، داشتن تجربه مشترک، قصد شناخت و فهمیدن را برای شناخت و تفاهم بیان کرده است. (Jaochim, 1958, p.11-15)

با شناخت مبانی و اصول یک دین است که می‌توان میان اعتقادات توده مردم، اندیشه‌های اصیل و رسمی و تمایزات درون فرقه‌های تفکیک قائل شد. یکی از عوامل واگرایی ادیان، جهل و ناآگاهی از معارف یکدیگر بوده که گاه ثمره آن تکفیر همدیگر است. اگرچه برخی از مجادلات و برخوردهای میان پیروان ادیان سبب آشنایی ادیان با یکدیگر بوده است مثلاً در جنگ‌های صلیبی مسیحیان با مسلمانان و پیشرفت‌های آنان آشنا شدند و خود باعث گرایشی به سمت اسلام و نگاه واقع‌بینانه‌تری نسبت به اسلام شد. (بیگدلی، ۱۳۸۴، ص ۱۵۸)

۴-۳. عدم آشنایی با نظام تقریب دینی

یکی از آسیب‌های تقریب سطحی برخورد کردن با مساله تقریب و نشناختن پیچیدگی‌های آن است. نظام تقریب حداقل و حداکثرهای تعامل را بر اساس میزان دل‌بستگی‌ها، با توجه به مراتب مختلف (انسانی، ادیانی، مذهبی، ایمانی) در یک شبکه کلان تعامل مشخص می‌نماید. رابطه میان این مراتب به صورت طولی بوده و هیچ مرتبه‌ای در عرض مرتبه دیگر قرار نمی‌گیرد و هر مرتبه و سطح از تقریب حول محور ارزش‌هایی سامان می‌یابد. مثلاً در تقریب انسانی کلیه اصول و قواعد انسانی فارغ از هر گونه محدودیت اجتماعی و جغرافیایی مورد توجه قرار می‌گیرد. در مرتبه ادیانی اهل کتاب از آن‌جا که سیر تکامل ادیان ابراهیمی بوده‌اند، اشتراکات و تمایزاتی با اسلام دارند در تعامل با آن‌ها باید حداکثر ظرفیت اشتراکات ادیان ابراهیمی را به کار بست و در عین حال مرزهای عقیدتی و هویتی را پاس داشت. تا بهترین نتیجه را برای پیروان ادیان ابراهیمی در سطوح گوناگون تقریبی به همراه داشته باشد.

شناخت ادیان باز (اسلام، بودا، مسیحیت) و ادیان بسته (یهودیت، زرتشت، هندو)، راهکار مناسب تقریبی و ظرافت‌های خاص خود را می‌طلبد. فهم نظام تقریب و احساس برتری نداشتن در مقام تقریب، نگاه تبشیری و تکفیری نداشتن کمک موثری به درک متقابل می‌نماید. فهم رابطه طولی میان سطوح تقریب اهمیت والایی دارد تا علاوه بر این که تلاش‌های تقریبی در این زمینه خنثی نشود، بلکه با هم‌افزایی با یکدیگر، اثرات نظام تقریب را چند برابر ارتقا بخشد. برخی از افراد نظیر هانس کونگ نیز نهضت وحدت دینی در مسیحیت را در راستای وحدت ادیان بزرگ می‌بینند. رویکرد یک مسیحی به ادیان دیگر را همانند رویکرد او به سایر فرقه‌های مسیحی ترسیم می‌کند. (تریگ، ۱۳۸۵، ص ۱۰۷)

۴-۴. عدم آشنایی با جایگاه اصلاح و احیاء دینی

ادیان داعیه‌دار جهانی در گسترش خود با دو عارضه "تحریف پیام" و "دگرگونی احوال پیروان" مواجه هستند. این دو امر دو نوع تلاش فکری و عملی "احیاگری" و "اصلاح-طلبی" را از سوی نخبگان و متولیان دینی در این قبیل ادیان رقم زده است. این دو حرکت که در صدد حفظ اصالت دین بوده‌اند در بستر تاریخی در معرض دو لغزش و آسیب جدی "تجحر" و "بدعت" قرار داشته‌اند. (شجاعی‌زند، ۱۳۹۴، ص ۴۹۸)

تجحرگرایی سنتی به نام تقدس و تحفظ دین مانع پویایی و کارآمدی و خلوص دین و دینداری می‌شود و تجحرگرایی مدرن به نام تجدیدطلبی، بازسازی دین، سازگار کردن دین با ترقی و پیشرفت، دین را به قربانگاه مدرنیته و تجدیدخواهی می‌فرستد. (مطهری، ۱۳۶۸، ص ۹۲)

یکی از مولفه‌های مهم دین در برخورد با چالش‌ها، جایگاه دین در جامعه است. دین در موقعیت فرانهادی یا در عرض نهادهای دیگر یا تنزل یافته به امور فردی در برخورد با چالش‌ها خروجی متفاوتی خواهد داشت. در اصلاح، احیاء و تقریب باید جایگاه هر دین را در هر موقعیت زمانی و جغرافیای خاص تشخیص داد و بر اساس آن تقریب بین ادیان را سامان داد. نمی‌توان تقریب حداکثری را از دین حداقلی و تحلیل رفته به امور فردی انتظار داشت. دین در جوامع سکولار که دین در حوزه شخصی افراد حبس شده و از قواعد اجتماعی حذف شده است با دینی که بر همه امور ولایت دارد، تفاوت خواهد داشت. برای حفظ اصالت اندیشه دینی باید دو نکته را مد نظر داشت: رهایی از قید و بندهای جزئیات گذشته و رهایی از تسلط اندیشه‌های غربی. (سیدباقری، ۱۳۸۸، ص ۱۳۴)

تقریب ادیان بر اساس مبانی و اصول برگرفته از دین به ما کمک خواهد کرد تا در مسیر حرکت دین در بستر زمان، اصلاح و احیاء دین، گرفتار تجحر و بدعت نشود و تقریب هدفمند، بر پایه معارف دینی حرکت نماید. در معارف اهل بیت ع استفاده از هر روشی اجازه داده نشده است. در گفت‌وگو با افرادی که با ما اختلاف دارند باید جدال احسن باشد مرد شامی برای مناظره با امام صادق ع وارد شد. امام او را به شاگردانش ارجاع می‌دهد. او با شاگردان امام مناظره می‌کند. امام شاگردان را ارزیابی می‌کند مومن طاق بر مرد شامی غلبه می‌کند اما امام روش او را نمی‌پذیرد و به مومن طاق می‌فرماید: تو با باطل به جنگ باطل رفتی. باطل تو در ظاهر قوی‌تر بود و بر باطل او غلبه کردی. (طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۳۶۴)

۴-۵. فقدان تجربه لازم برای تقریب در موقعیت حاکمیت دین

با عنایت به تدریجی بودن سیر حاکمیت مذهب امامیه و به تبع آن سیر از فقه فردی (خرد) به سوی فقه کلان، شیعه امامیه در دو مقطع خاص (دوران صفویه و انقلاب اسلامی) به نحوی در موقعیت حاکمیت دین قرار گرفت و در تاریخ بعد از معصومان دو نقطه عطف از لحاظ تقریب و تعامل با ادیان دیگر شناخته می‌شود.

در زمان صفویه آن‌چه بیشتر مطرح بوده مباحثات کلامی و ردیه‌نگاری‌های فراوان بوده است و در این زمان غرب چهره برتری تکنولوژی و صنعتی آن چندان چشمگیر نبوده است. اما پس از دو قرن دیگر نه تنها از برابری با غرب نشانی نبود، بلکه شکافی ژرف پدیدار شده بود. (میلانی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۶) در دوران قاجاریه مرادوات با اهل کتاب و کشورهای غربی تحت سیطره مدرنیته و جریان تبشیر بود. جدال بر سر تجدد و یا چگونگی رابطه با غرب یکی از مهم‌ترین جدال‌های فکری، سیاسی و اجتماعی تاریخ معاصر ایران بوده است. (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۲۴) تجدید حیات شیعه در ایران نتیجه یک فرآیند طولانی بود که از دوران صفویه آغاز شد و به ویژه در دوران قاجارها به دلیل نقش‌آفرینی مرجعیت شیعه در حرکت‌های ضداستعماری با نگرش انتقادی به غرب و اندیشه بازگشت به خویشتن پیوند یافت.

شیعه در طول این ادوار غالباً از قدرت و حاکمیت دور بوده است و اکثر دوران خود را به عنوان اقلیت، با نگاه خرد، فردی به دین به سر برده است. تا جایی که حتی با داشتن معارف بلند نتوانسته در کنار مذاهب رسمی دیگر قرار بگیرد و صاحب روضات در احوال سید مرتضی نقل کرده است که در زمان زعامت سید مرتضی، خلیفه عباسی برای سامان دادن به مذاهب مشتمت، اقدام به تقلیل مذاهب کرده و تصمیم بر این شد که از اصحاب هر مذهبی هزارها هزار درهم و دینار بگیرند و بقاء آن مذهب را بپذیرند. مذاهب چهارگانه مبلغ را پرداخت کردند اما کوشش سید مرتضی به دلیل تنگدستی شیعیان یا قضاء مبرم الهی به جایی نرسید و آن مال جمع نشد. و جواز پیروی مسلمین بر آن چهار مذهب انحصار یافت. (شهبازی، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۶۷۴)

با انقلاب اسلامی ایران و حاکمیت فقه، با توجه به شرایط زمانه و نوع مواجهه با مدرنیته، رویکرد فقهی کلان به مرور اهمیت آن بیش از پیش نمایان شد. از میان رویکردها، رویکرد فقه حکومتی (فقه المصلحه) در قالب فقه کلان مورد توجه قرار

گرفت. این رویکرد در واقع رهاورد مواجهه عملی دین (فقه) با اداره جامعه در عصر جدید است. (اصغری، ۱۳۸۸، ۳۴۴)

۴-۶. عدم استفاده از تجربه‌های تقریبی ادیان در بستر تاریخ

در یک نگاه کلی دو رویکرد کلی هم‌گرایانه و واگرایانه در ادیان ابراهیمی در بستر تاریخی دیده می‌شود. تسلط نگاه واگرایانه بر ادیان، قرار گرفتن هویت خاص در عرض هویت عام و به عبارتی غلبه نگاه انحصارگرایانه از مهم‌ترین موانع استفاده از تجربه‌های تقریبی ادیان است.

تشخص ادیان ابراهیمی (یهودیت، مسیحیت و اسلام) به هویت خاص آن برمی‌گردد. مرزبندی‌های اعتقادی و اجتماعی برای حفظ هویت دینی در همه ادیان وجود دارد. اسپینوزا سبب ماندگاری یهود و حفظ هویت آنان را کناره‌گیری یهودیان از سایر ملل و عدم اختلاط با آن‌ها و انجام پاره‌ای مناسک می‌داند. (Spinoza, 1951, p. 44) در اسلام نیز در راستای حفظ هویت دینی، تعرب بعد الهجره (وارد شدن به سرزمین‌های غیراسلامی که در آن خطر سست شدن اعتقادات و دین انسان را به همراه دارد) در حد خروج از دین قلمداد شده است. در تقریب بین ادیان از پیروان ادیان خواسته شده که با حفظ هویت دینی، در کنار هم فراتر از هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، بر پایه کرامت انسانی در مسیر تکامل قدم بردارند.

پیروان ادیان ابراهیمی هر زمان هویت خاص دینی خود را در نظام تقریب در طول هویت دین ابراهیمی خود ملاحظه کرده‌اند، رویکرد هم‌گرایانه میان ادیان در تاریخ به صورت روشن‌تری دیده می‌شود. دیدارها و تعاملات میان مسیحیت و اسلام از همان ابتدای رسالت پیامبر اکرم ص در مواقع مختلف از جمله هجرت مسلمانان به حبشه و پیمان‌نامه‌های منعقد شده ثبت و ضبط شده است. گفتگوهای مسلمانان و مسیحیان در تاریخ تحت عناوین گفت‌وگوی معصومان، حاکمان، اندیشمندان و عالمان مسلمان با همتایان مسیحی خود یافت می‌شود. این ارتباط‌ها تا امروز با فراز و فرودهایی ادامه داشته است. (رک: طاهری آکردی، ۱۳۸۷، ص ۸۰-۳۳۵، عجمک، ۱۹۹۸، ص ۱۱۰-۲۸)

در یهودیت این‌گونه به نظر می‌رسد که نگاه واگرایانه سایه سنگینی بر روابط پیروان این دین داشته، اما در سیر تاریخی آئین یهود نگاه هم‌گرایانه نیز جایگاه خاص خود را داشته است. از این رو در قسمت پایانی مقاله اشاره‌ای به نگاه عالمان یهودی به رویکرد هم‌گرایانه می‌شود.

در یهودیت قوانین نوحیه (Noahide Laws) و ابراهیم پدر امت‌ها از آموزه‌های هم-گرایانه شمرده شده است. مراد از قوانین نوحیه یک مجموعه احکام اخلاقی که به "هفت فرمان پسران نوح" معروف است. به غیر یهودیانی که آماده پذیرفتن دین یهود نبودند، عرضه شده بود. این هفت فرمان عبارتند از: اجرای عدالت، منع کفر گفتن و بی‌حرمتی به خدا، بت پرستی نکردن، مرتکب زنا نشدن، قتل نمودن، دزدی و غضب نکردن و نخوردن عضوی که از یک حیوان زنده بریده شده باشد. (کهن، ۱۳۵۰، ص ۸۵)

از دیدگاه سعدیا گائون (۸۸۲-۹۴۲م) نمی‌توان طبیعت توحیدی اسلام و مسیحیت را انکار کرد. (Gaon, 1967, p. 209-213) بحیا بن باقودا (ابن باقودا، ۱۹۱۲، ص ۳۸-۴۰) یهودا هلوی (Lewy, 2006, p. 355) و ابن میمون غیریهودیان را اهل توحید شمرده‌اند. (ابن-میمون، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۴) ربی یوسف آلبو (۱۳۸۰-۱۴۴۴م) گوهر تمام ادیان را یکی می‌داند و اختلاف آن‌ها را معلول تنوع تجربه انسانی و فرهنگ دریافت کنندگان کلمه الهی ازلی می‌داند. (Brill, 2010, P.219) موسی مندلسون وجود ادیان مختلف را لازم و جزئی از طرح و نقشه الهی می‌داند و دیدگاه کسانی را که به دنبال تلفیق تمام ادیان جهان در یک دین هستند را رد می‌کند. (گندمی نصرآبادی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۳)

۵. تحلیل و بررسی

آن‌چه بیان شد بیان دیدگاه‌ها و نظرات درباره اهداف، چالش‌ها و آسیب‌های تقریب بین ادیان بود و نگاهی اجمالی به مباحث تقریب در بستر تاریخی بود. دیدگاه‌ها مختلف در رابطه با ناممکن، ممکن یا ضرورت تقریب بین ادیان، هم‌چنین سخنان عالمان در چالش‌های درون‌دینی و برون‌دینی و تفکر آنانی که مسیر تقریب را مسیری لغزنده و محتاج آسیب‌شناسی و توجه عالمانه می‌دیدند، تقریب بین ادیان اگرچه در روزگاران مباحث خود را به ممکن یا ناممکن بودن تقریب می‌گذراند اما امروزه فراتر از ضرورت تقریب، عالمان ادیان الهی باید با عنایت داشتن به نظام تقریب و تقریب هوشمند، از حداکثر ظرفیت‌های دین، دینداران و نهادهای دینی در راستای تحقق اهداف ادیان الهی برای رشد و تکامل بشریت بهره بگیرند.

از آن‌جا که بر اساس منابع الهی خدا یکی است، حقیقت و فطرت انسان‌ها نیز ثابت است و دین برای هدایت هم باید در شاکله کلی و بسیاری از جزئیات ثابت باشد و از طرف دیگر ضرورت‌های زندگی اجتماعی، اهمیت هم‌گرایی ادیان الهی را مضاعف نموده است. توجه به پاسخگویی به انتظارات و خواسته‌های اولیه انسان در حیات اجتماعی که

در منطق دین عنوان عدالت به خود گرفته است و در بیان مصادیق مختلف آن نظیر حق حیات، حق دفاع، حق مالکیت و حق آزادی بیشترین تاکید را به خود اختصاص داده است. عدل و عدالت را به عنوان ارکان ضروری و زیرساختی نظام هم‌زیستی مسالمت‌آمیز متبلور کرده است. توجه به این نکته مهم است که عدالت مطرح شده در ادیان الهی، عدالت بر اساس فضیلت بوده که فراتر از عدالت غریزی و طبیعی است از این رو این شاخصه در تقریب بین ادیان جایگاهی بدیع و والا دارد. کارکرد آن در بعد بینش این است که با ارائه جهان‌بینی عدالت‌نگر، عدالت بشری را بخشی از کل نظام احسن می‌شناسد و در روند تقریبی هر آموزه و عملی که جایگاهش در عدالت و نظام احسن مخرب باشد با نگاه آسیب‌شناسانه از آن پرهیز می‌دهد. در بعد عاطفی و انگیزش در مسیر تقریب بین ادیان امری مطلوب، پرکشش، جاذبه‌دار و مطبوع بوده که بر منابع مطمئن الهی و سیره انبیاء الهی تکیه زده است. در مجموع دین اسلام بواسطه فضای باز آن، آمادگی داشتن برای قبول عناصر فرهنگی دیگر، تاریخ روشن، رشد و نمو در محیطی جهانی و تعادل و توازن در عرصه‌های مختلف ظرفیت بالایی را برای سامان دادن تقریب بین ادیان داراست

۶. نتیجه

تقریب بین ادیان سابقه‌ای با کتابت آثاری با موضوعات مقارنه‌الادیان و علم‌المقالات و الفرق دارد. در تقریب بین ادیان ابراهیمی دو رویکرد کلی عدم امکان و امکان تقریب به چشم می‌خورد. قائلین به عدم امکان به فطرت واگرایانه انسان‌ها و قیاس ناپذیر بودن آموزه‌های ادیان استناد می‌کنند. رویکرد قائلین به امکان تقریب خود دیدگاه‌های گوناگون نظیر نامطلوب، نامفید، مفید و ضروری بودن تقریب بین ادیان ارائه نموده‌اند. بحران‌های بشری و ظرفیت‌های والای ادیان الهی در حل معضلات، ضروری بودن تقریب را می‌رساند و فراتر از ضروری بودن، تقریب هدفمند ادیان ابراهیمی در چارچوب نظام تقریب و توان سیستم‌سازی وسیع و جهانی ادیان الهی امر مهمی به نظر می‌رسد.

چالش‌های درون‌دینی تقریب بین ادیان شامل ذاتی دانستن واگرایی انسانی، نظریه قیاس‌ناپذیری، تفاوت خاستگاه تقریب بین ادیان، استناد به منابع نقلی و نارسایی تقریب در مرحله تمدنی مورد بررسی قرار گرفته و در ادامه چالش‌های برون‌دینی تقریب بین ادیان به چالش‌های تقریب با آموزه‌ها و مکاتب پلورالیسم، عرفی‌شدن، اومانیسیم، الحاد، جهانی‌سازی، لیبرالیسم و مدرنیسم اشاره شده است. فهم این مکاتب و جریان‌ها،

شناخت جایگاه آن‌ها، شباهت‌ها و تمایزات این جریان‌ها و کارکردهایشان با ادیان، بر ظرفیت و جایگاه تقریب بین ادیان تاثیر گذار است. ادیان الهی با پشتوانه پیام الهی و کارکردهای خاص خود تلاش دارند که علاوه بر حل مشکلات انسان‌ها در سطحی بالاتر به تکامل انسان و جامعه کمک نمایند که این اهداف بلند خود زمینه مناسبی برای تعامل و تقریب ادیان ابراهیمی خواهد بود.

بخش پایانی مقاله به آسیب‌شناسی تقریب بین ادیان اختصاص یافته است. تقریب بین ادیان بدون طی کردن مقدمات، تقریب بدون شناخت مبانی و اصول ادیان دیگر، عدم آشنایی با نظام تقریب دینی، جایگاه اصلاح و احیاء دینی، فقدان تجربه لازم در موقعیت حاکمیت دین از جمله آسیب‌های تقریب بین ادیان شمرده شده است. آشنا بودن با مبانی و اصول خود و ادیان دیگر سبب خواهد شد که تقریب را فراتر از بازنشر آموزه‌های بنیادین یک دین در جوامع دیگر نگریسته و امکانات و فرصت‌های تقریبی را تضييع ننماید و در این مسیر در دام تحجر و بدعت گرفتار نشود. با تقریبی آگاهانه و عالمانه قدمی در راستای نهادینه شدن اهداف انبیاء الهی در جامعه بردارد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. آیت‌اللهی، حمیدرضا، (۱۳۹۲)، سنجه‌هایی در دین پژوهی معاصر، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۳. ابن‌باقودا الاندلسی، یحیی بن یوسف، (۱۹۱۲)، الهدایه الی فرائض القلوب، ترجمه ابراهیم سالم بن بنیامین یهودا، لیدن
۴. ابن‌میمون، موسی، (بی تا)، دلالة الحائرين، تحقیق، حسین آتای، آنکارا، مکتبه الثقافه الدینییه
۵. اصغری، محمد و دیگران، (۱۳۸۸)، کنکاشی در بنیادها و دستاوردهای عقلانیت، تهران، دفتر گسترش علم
۶. باغبانی جواد؛ رسول‌زاده عباس، (۱۳۸۹)، شناخت مسیحیت، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۷. بدوی، عبدالرحمن، (۱۳۹۸)، در باب تاریخ الحاد در اسلام، ترجمه معین کاظمی، تهران، نگاه معاصر
۸. بوازار، مارسل، (۱۳۶۱)، اسلام در جهان امروز، ترجمه دم‌ی‌ص، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی
۹. بیگدلی، علی، (۱۳۸۴)، تاریخ اروپا در قرون وسطی، تهران، پیام نور
۱۰. تافلر، الوین، (۱۳۷۰)، تغییر ماهیت قدرت: دانش، ثروت و خشونت در آستانه قرن بیست و یکم، ترجمه حسین نورائی و شاهرخ بهار، مرکز ترجمه و نشر کتاب
۱۱. تریگ، راجر، (۱۳۸۵)، عقلانیت و دین، ترجمه حسن قنبری، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
۱۲. توسلی، حسین، (۱۳۹۸)، نقد مبانی ارزش‌شناختی لیبرالیسم، قم، بوستان کتاب
۱۳. توفیقی، حسین، (۱۳۷۹)، آشنایی با ادیان بزرگ، تهران، سمت، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۴. -----، (۱۳۸۵)، وحی زبان مقدس هزارها، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
۱۵. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۲)، دین‌شناسی، قم، اسراء
۱۶. -----، (۱۳۸۷)، تفسیر موضوعی ج ۱۷ (جامعه در قرآن)، قم، اسراء
۱۷. حسینی، سید حسن، (۱۳۸۲)، پلورالیزم دینی یا پلورالیزم در دین، تهران، سروش
۱۸. حسنی، علی، (۱۳۹۳)، تاثیر اومانیزم بر بزرگان پروتستان و پیشگامان الهیات لیبرال، قم، موسسه امام خمینی
۱۹. دیویس، تونی، (۱۳۷۸)، اومانیزم، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر مرکز
۲۰. رشاد، علی‌اکبر، (۱۳۸۶)، آینده مناسبات ادیان، قیاسات، ش ۴
۲۱. سید باقری، سید کاظم، (۱۳۸۸)، فقه سیاسی شیعه، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
۲۲. شجاعی‌زند، علی‌رضا، (۱۳۹۴)، دین در زمانه و زمینه مدرن، ج ۱، تهران، نشر نی
۲۳. شلبی، احمد، (۱۹۹۲)، مقارنه‌الادیان، احمد شلبی، قاهره، مکتبه النهضه المصریه

۲۴. شهبازی، محمود، (۱۳۶۸)، ادوار فقه، ج ۳، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۲۵. طاهری آکردی، محمدحسین، (۱۳۸۷)، پیشینه تاریخی گفت و گوی اسلام و مسیحیت، قم، موسسه امام خمینی
۲۶. -----، -----، (۱۳۹۷)، گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت: اصلی استراتژیک یا ابزاری راهبردی، در: اسلام و مسیحیت با موضوع اخلاق و معنویت، ج ۱، جمعی از نویسندگان، قم، بوستان کتاب.
۲۷. طباطبایی، محمدحسین، (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی
۲۸. طبرسی، احمد بن علی، (۱۴۱۶ق)، الاحتجاج، چ دوم، تهران، اسوه
۲۹. عبدالمطلب العدل، سعد، (۱۳۸۸)، بایسته‌های گفت‌مان دینی، مترجم اصغر عسکری، کتاب ماه دین، ش ۱۴۸
۳۰. عجمک، بسام داود، (۱۹۹۸)، الحوار الاسلامی المسيحي (المبادی، التاريخ، الموضوعات و الاهداف) دمشق، دارقטיبه
۳۱. قدردان قراملکی، محمدحسن، (۱۳۸۶)، کندوکاوی در سویه‌های پلورالیسم، تهران، کانون اندیشه جوان
۳۲. قنبری، حسن، (۱۳۸۲)، مسیحیت و مدرنیته به روایت هانس کونگ، هفت آسمان، دوره ۵، شماره ۲۰
۳۳. کاستلز، مانوئل، (۱۳۸۰)، عصر اطلاعات، (اقتصاد، جامعه و فرهنگ)، ترجمه حسن چاووشیان و دیگران، جلد دوم، تهران، انتشارات طرح نو
۳۴. کچوینیان، حسین، (۱۳۸۶)، نظریه‌های جهانی شدن و پیامد چالش‌های فرهنگ دینی، تهران، نشرنی
۳۵. کهن، ا.، (۱۳۵۰)، گنجینه‌ای از تلمود، تهران، زیبا
۳۶. گریفیتس، مارتین، (۱۳۸۸)، دانشنامه روابط بین‌الملل و سیاست جهان، ترجمه علیرضا طیب، تهران، نشرنی.
۳۷. گل محمدی، احمد، (۱۳۸۱)، جهانی‌شدن، فرهنگ، هویت، تهران، نشرنی
۳۸. گندمی نصرآبادی، رضا، (۱۳۹۴)، رویکرد یهودیت به ادیان دیگر، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب
۳۹. لاتون و همکاران، کلابو، (۱۳۷۸)، اخلاق در شش دین جهان، ترجمه محمدحسین وقار، تهران، اطلاعات.
۴۰. لگنهاوزن، محمد، (۱۳۸۴)، اسلام و کثرت‌گرایی دینی، ترجمه نرجس جواندل، قم، طه
۴۱. مدنی، جلال‌الدین، (۱۳۶۱)، تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۱، قم، دفتر انتشارات اسلامی
۴۲. مطهری، مرتضی، (۱۳۶۸)، نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر، تهران، صدرا، چ دوازدهم
۴۳. -----، -----، (۱۳۷۸-۱۳۸۸)، مجموعه آثار، تهران، صدرا
۴۴. ملکیان، مصطفی، (۱۳۹۴)، در رهگذار باد و نگهبان لاله، تهران، نگاه معاصر
۴۵. میلانی، عباس، (۱۳۷۸)، تجدد و تجدد ستیزی در ایران، تهران، آیین

۴۶. ناس، جان بایر، (۱۳۸۱)، تاریخ جامع ادیان، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
۴۷. هیوود، اندرو، (۱۳۸۷)، مفاهیم کلیدی در علم سیاست، ترجمه عباس کاردان و حسن سعیدکلاهی خیابان
۴۸. یعقوبی، عبدالرسول، (۱۳۹۸)، چالش واگرایی هویتی جهان اسلام و راه‌حل‌های همگرایی در تمدن نوین اسلامی، مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۲، ش ۱، پیاپی ۳
۴۹. یوسفیان، حسن، (۱۳۸۹)، کلام جدید، تهران، سمت، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
50. Brill, Alan, 2010, *Judaism and other Religion: Moddels of Understanding*, NewYork: Macmllan
51. *Catechism of the Christian Church*, 1999, London: Geoffrey chapman
52. Donovan, Peter, 1993, "The Intolerance of Religious Pluralism", *Religious Studies*, 29
53. Flannery. Austin (ed), 1992, *Vatican Council II. the Councilor and Post Councilor Documents*
54. Gaon, Saadia, ۱۹۶۷, *The Book of Belifes and Opininos*, trans. by Samuel Rosenblatt, New Haven and London: Yale University Press
55. Jaochim wach. 1958, *The Comparative Study of Religion*, Columbia University Press
56. Kraemer. Hendric. 1938. *The Christian Message in a Non-Christian World*. London. Edinburgh House Press.
57. Lewy, Hans, Altmann, Alexander, and Heinmann, Isaak, 2006, 3 *Jewish Philosophers*, Toby Press
58. Ruparell, Tine, 2013, *Inter-Reliigious Dialogue and Interstitial Theology*, p.117-133. (*The wileyBlackwell companion to Inter-Rligious Dialogue Edited by Cath erine Cornille*)
59. Smart, Ninan, 1982, "Truth and Religions" in Steven M. Cahn and David Shatz, eds., *Contemporary philosophy of Religion*, New York: Oxford University Prees Spinoza. Bendictus, 1951, Th